

OILA VA UNING TARIXIY RIVOJLANISH SHAKLLARI

Matnazarova Dilorom¹

Urganch tumani 38-sonli maktab

KEYWORDS

oila, tarixiy rivojlanish, matriarxat, patriarxat, Avesto, qadriyatlar, Xorazm, ijtimoiy institut, antropologiya, tarbiya, oilaviy struktura.

ABSTRACT

Ushbu maqolada oila ijtimoiy institut sifatida insoniyat tarixidagi shakllanish bosqichlari, diniy va madaniy qadriyatlar bilan bog'liq ravishda tahlil etilgan. Muallif qadimgi diniy manbalar, jumladan "Avesto"dagi oila haqidagi tasavvurlar, matriarxat va patriarxat davrlaridagi oilaviy tuzilmalar, hamda Xorazm vohasida tarixiy-etnografik asosda shakllangan oilaning ijtimoiy va madaniy funksiyalarini yoritadi. Oila nafaqat jinsiy va qarindoshlik bog'liqligiga asoslangan, balki axloqiy, iqtisodiy va madaniy qadriyatlar uzluksizligini ta'minlovchi asosiy ijtimoiy birlik sifatida ko'rsatiladi. Maqolada oilaning kelib chiqishi, tarixiy shakllari va zamonaviy davrdagi ahamiyati keng ilmiy asosda bayon etilgan.

2181-2675/© 2025 in XALQARO TADQIQOT LLC.

DOI: **10.5281/zenodo.15416346**

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

Oila insoniyat tarixining eng qadimiy ijtimoiy institutlaridan biridir. U jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar, madaniy qadriyatlar va axloqiy me'yorlarning avloddan-avlodga o'tishini ta'minlovchi asosiy tuzilmadir [1, 32-35]. Oilaning mazmuni, shakli va vazifalari jamiyat taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u har bir sivilizatsiya bosqichida muhim ijtimoiy funksiyalarni bajargan [4, 51].

Qadimgi diniy manba "Avesto"da erkakning nikohdan qochishi, qarindoshlar o'rtasida nikohdan tiyilish, oilaviy poklik va avlod uzviyligi masalalari qat'iy belgilangan [2, 16-17]. Bu holat oilaning nafaqat biologik, balki axloqiy va ijtimoiy funksiyalarini ham qadim zamonlardayoq bajarganligini isbotlaydi. Mazkur manbada oila jamiyat barqarorligining kafolati sifatida talqin qilingan.

Zardushtiylikda oila axloqiy me'yorlar va ijtimoiy tartib asosiy manba sifatida ko'rilgan. Ajdodlarimiz azaldan oila mustahkamligi sog'lom avlodning yaralishi yo'lida muttasil e'tiborda bo'lgan, oilasi, urug'i obro'si mustahkamligi, g'ururi uchun doim kurashib kelgan. Bunday oilaparvarlar va bolaparvarlar zardushtiylik g'oyalarining aynan bizning zaminda

¹ Urganch tumani 38-sonli maktab o'qituvchisi

tug'ilishi bilan ham bog'liq. Buni tarixiy manbalarni kuzatishning o'ziyoq anglatib turibdi. Zarudushtiylikning muqaddas kitobi "Aveto"da oila, uning mustahkamligi, tarbiya masalalariga katta e'tibor berilgani uning isbotidir. Oilaparvarlik va bolaparvarlik g'oyalari faqat yo'l-yo'riqlar sifatidagina qabul qilinib qolmay, avlod turmushining baxtli-saodatli, to'la ta'minotli, xushchaqchaq, serfarzand bo'lishi to'g'risida ham katta g'amxo'rlik ko'rsatilgan. Tadqiqotchi T. Xo'janiyozov fikricha, ajdodlarimiz oila va avlod muqaddasligini doimo e'zozlab kelganlar [2, 18]. Oila qadimiy dinlar va urf-odatlar orqali tartibga solingan bo'lib, bu holat uni nafaqat ijtimoiy, balki muqaddas institut sifatida ham ko'rsatadi [5, 72].

Insoniyat tarixiga nazar tashlasak, oilalarning paydo bo'lishida, odamzodni o'troq, madaniy hayotga o'tishida ayol – Onalar o'ta muhim rol o'ynaganini ko'rish mumkin. Ibtidoiy jamiyatdan boshlab ayol shaxsining oila shakllanishidagi roli muhim bo'lgan. Insoniyat tarixiga nazar tashlasak, oilalarning paydo bo'lishida, odamzodni o'troq, madaniy hayotga o'tishida ayol – Onalar o'ta muhim rol o'ynaganini ko'rish mumkin. Tabiiy sharoitlarda ovchilik, dehqonchilik va uy-mehnati ayollar tomonidan yo'lga qo'yilgan [1, 33]. Bu esa hozirgi sivilizatsiyaning – o'troq yashash, shaharlar paydo bo'lishining avvalida onalar ma'naviyati va tarbiyasi turganligini ko'rsatadi. Oilaning birinchi tarixiy shakli deb matriarxat davridagi urug'chilik tarkibida bo'lgan ona oilasini hisoblash mumkin; ba'zan uni totemik oila deb ham ataydilar. Bu birinchi to'rt-besh avlodagi ona tomonidan yaqin qarindoshlarning xiyla katta guruhi bo'lgan. Bu tipdagi oilada guruhli nikoh mavjud bo'lib, bolalarning otasini aniqlashning iloji bo'lmagan, shuning uchun ham bolalarning kelib chiqishi ona tomondan aniqlangan. Ijtimoiy-falsafiy tadqiqotlar oilaning shakllanish bosqichlarini matriarxat va patriarxat davrlariga ajratadi. Dastlab ona urug'i asosidagi qarindoshlik ustun bo'lgan bo'lsa, keyinchalik otalik asosidagi ierarxik tizim kuchaygan [1, 34]. Oilaning totemik bosqichi, urug' jamoalari davridagi nikoh tizimi, avlodlararo ijtimoiy nazorat kabi jihatlar antropologiya fanida keng o'rganilgan [7, 81-82].

Oila qadimdan inson jamiyatining asosiy ijtimoiy tuzilmasi bo'lib, u faqat biologik emas, balki ijtimoiy va madaniy birlik sifatida shakllanadi. Xorazm vohasida oila nafaqat farzand tarbiyasi va iqtisodiy hamkorlik negizida, balki axloqiy va madaniy qadriyatlarni saqlovchi mexanizm sifatida ham muhim rol o'ynagan. Tarixiy-etnografik manbalarda Xorazm oilalari ko'p avlodli, patriarxal tuzilishga ega bo'lganligi qayd etiladi [9, 87]. Bunday oila tuzilmasida ijtimoiy rollar qat'iy belgilangan bo'lib, erkaklar moddiy ta'minot, ayollar esa ma'naviy tarbiya uchun mas'ul bo'lgan [10, 24].

Xorazm oilaviy tuzumining shakllanishida islomiy qadriyatlar bilan bir qatorda zardushtiylik, shamanizm singari qadimgi e'tiqodlarning izlari ham kuzatiladi [11, 63-b.]. Oila doirasidagi axloqiy nazorat, avlodlararo ierarxiya va qarindoshlik asosidagi ijtimoiy tartibot, ayniqsa, to'y marosimlari, kelin tushirish, mehmondorchilik odatlarida yaqqol namoyon bo'ladi [12, 52].

Oila atamasining kelib chiqishi arab tiliga borib taqaladi. "Oila" so'zi "oil" ildiziga ega bo'lib, "ayolmand", "xonadon", "uy bekasi" kabi ma'nolarni bildiradi [3, 97]. Lug'aviy mazmuni uning tarixiy ijtimoiy birlik sifatida shakllanganini ko'rsatadi. Yangi tuzilgan besh jildlik "O'zbek tilining izohli lug'ati" uchinchi kitobida ham bu so'zning arabchaligi ta'kidlanib, uning ma'nosi

farqlanadi. Unda: “Er-xotinlarning bola-chaqalari va eng yaqin tug’ishganlaridan iborat birga yashovchi kishilar majmui, xonadon” deb berilgan. [8, 97] Arabchada xotin “zavja” deyilib, uning erkak bilan qo’shiluvidan bola chaqa dunyoga kelib, ayolmandlik yuzaga kelgan, binobarin, oila shakllangan. Aftidan, oilaning ibtidoiy ko’rinishlari sanaluvchi qon-qarindosh oila, undan keyingi bosqichda esa bir guruhga mansub opa-singillarning boshqa jamoa guruhidagi erlarga xotinlik qiladigan oila dastlab “oil”dan iborat demografik birliknigina anglatgan ko’rinadi.

Oila – bu nikohga yoki qon-qarindoshlikka asoslangan kishilar ijtimoiy birligining birlamchi yacheykasi, sinflar, millatlar, davlatlardan ancha ilgari paydo bo’lgan eng qadimgi ijtimoiy institutlardan biridir. Oila o’zida murakkab ijtimoiy voqelikni ifodalaydi, unda ijtimoiy munosabatlar va jarayonlarning turli xil shakllari mujassamlashadi. U bilan boshqa biror tuzilmani solishtirish qiyin, unda turli-tuman insoniy va ijtimoiy ehtiyojlar qondiriladi. Oila o’zida shunday ijtimoiy guruhni ifodalaydiki, u insonning butun hayotiga tatigulik iz qoldiradi. Bular hammasi shunga olib keladiki, oila to’g’risida ob’ektiv ilmiy tadqiqot va shu asosda xulosalar olish oson ish emas. Amerikalik sotsiolog Gud ta’kidlaganidek: “Oilani ilmiy o’rganish uchun uning ko’p jihatlariga chuqur kirib borish zarur, chunki oila inson hayotining barcha bosqichlariga bevosita ta’sir ko’rsatadi” [1, 35].

Hozirgi davrda ham oilaning ijtimoiy institut sifatidagi o’rni jamiyat barqarorligi, demografik rivojlanish, axloqiy normalar va shaxsiy salohiyat shakllanishida hal qiluvchi omil bo’lib qolmoqda [8, 14]. Shu tariqa, oilaning kelib chiqishi va ijtimoiy mohiyatini o’rganish – antropologiya, tarix, sotsiologiya, pedagogika va madaniyatshunoslik fanlari uchun dolzarb mavzudir. Oila – bu nafaqat jinsiy yoki qon-qarindoshlik, balki axloqiy, iqtisodiy, madaniy qadriyatlar tizimining markazidir. Darhaqiqat, eng buyuk tarixiy ildizlarga ega xalqimiz bugungi kunda mustaqillikka erishib, bu jarayonda oilaning o’rni, mas’uliyati va oilada farzand tarbiyasiga katta e’tibor berilayotganligini e’tirof etish lozim. Millat oilasi tarixini o’rganish va o’tgan davr silsilalari asosida uning keng qamrovli munosabatlarining shakllanishi borasida alohida fikr yuritishning zaruriyati ziyoli va olimlar uchun o’ziga xos burch sanaladi. Shunday ekan bugun millatimiz oilasi va oiladagi tarbiya tarixini o’rganish va uning xususiyatlarini asoslash davr talabidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O’zbek pedagogikasi antologiyasi. T., “O’qituvchi” nashriyoti, 1995. – 32–35-betlar.
2. Xo’janiyozov T. Oila tarixi va huquq. T., “Adolat”, 2006. – 16–18-betlar.
3. O’zbek tilining izohli lug’ati. 5 jildli. Uchinchi jild. – T.: “O’zbekiston milliy ensiklopediyasi”, 2007. – 97-bet.
4. Bauman Z. Liquid Modernity. – Cambridge: Polity Press, 2000. – 51-bet.
5. Snesev G.P. Relikty domusul’manskix verovaniy i obryadov u uzbekov Xorezma. – M.: Nauka, 1969. – 72-bet.
6. Itina M.A. Kultura i iskusstvo drevnego Xorezma. – M.: Nauka, 1981. – 81–82-betlar.
7. Arifxanova Z.X. Oila madaniyatining zamonaviy talqini. – T.: Ma’naviyat, 2013. – 14-bet.
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. Учинчи жилд, “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, - Т.: , 2007, 97-бет.

9. Snesev G.P. Relikty domusul'manskix verovaniy i obryadov u uzbekov Xorezma. — M.: Nauka, 1969. – 87-bet.
10. Toshbayeva T.X., Savurov M.D. Novoye i traditsionnoye v bytu selskoy semi uzbekov. — T.: Fan, 1989. – 24-bet.
11. Itina M.A. Kultura i iskusstvo drevnego Xorezma. — M.: Nauka, 1981. – 63-bet.
12. Lobacheva N.P. Svaďebniy obryad xorezmskix uzbekov // Kratk. soobshch. Instit. etnografii, vyp. 34. — M., 1960. – 52-bet.